

MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA OLIB BORILGAN
FRAZEOLOGIK TADQIQOTLAR

Tursunova Sh.X.

NamDPI magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20518155>

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida o‘zbek tilshunosligida frazeologik birliklarni tadqiq etishning nazariy va amaliy bosqichlari tahlil qilinadi. Mustaqillik yillarida yaratilgan leksikografik asarlar, frazeologiyaning folklor, badiiy matn va matbuot tilidagi funksional-uslubiy xususiyatlari, shuningdek, komponent tahlil va lingvokulturologik yondashuvlar yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, frazeografiya, komponent tahlil, lingvokulturologiya, antropotsentrizm, enantiosemiya, barqaror birikmalar.

Аннотация. В статье анализируются теоретические и практические этапы исследования фразеологических единиц в узбекском языкознании за годы независимости.

Рассматриваются лексикографические труды, функционально-стилистические особенности фразеологизмов в фольклоре, художественных текстах и языке СМИ, а также методы компонентного анализа и лингвокультурологический подход.

Ключевые слова: фразеология, фразеография, компонентный анализ, лингвокультурология, антропоцентризм, энантиосемия, устойчивые сочетания.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical stages of studying phraseological units in Uzbek linguistics during the years of independence. It examines lexicographical works, functional-stylistic features of phraseology in folklore, literary texts, and the language of media, as well as methods of component analysis and the linguocultural approach.

Keywords: phraseology, phraseography, componential analysis, linguoculturology, anthropocentrism, enantiosemy, stable word combinations (or idioms/fixed expressions).

Kirish. Mustaqillik davri o‘zbek tilshunosligi uchun yangi ufqlarni ochdi.

Tilshunoslikning boshqa sohalari qatori, frazeologiya sohasi ham milliy tilimizning betakror boyligini ochib berishda asosiy o‘rinni egalladi. Mustaqillik yillarida tilimizdagi frazeologik boyligni to‘la qamrab oluvchi izohli lug‘atlar yaratish hamda nazariy-metodologik izlanishlarni jadallashtirish ustuvor vazifa bo‘ldi. Frazeologik birliklar nafaqat tilning "toshga aylangan" qismi, balki xalqning dunyoqarashi, mentaliteti va tarixiy xotirasini ifodalovchi tirik til vositasi sifatida chuqur tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida o‘zbek tilshunosligida frazeologik birliklarni o‘rganishning qiyosiy-tipologik, strukturaviy-semantik va lingvokulturologik metodlari qo‘llanildi. 1992-yildan buyon nashr etilgan lug‘atlar hamda himoya qilingan dissertatsiyalar tahlil obyekti sifatida olindi.

Mustaqillik yillarida frazeologik lug‘atchilik amaliyoti yangi bosqichga ko‘tarildi. Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati” (1992) bu sohadagi fundamental asarlardan biridir. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotimizdagi iboralarni jamlagan Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlarning “Ma’nolar maxzani”, N.Mahmudov va D.Xudoyberganovalarning “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati” kabi asarlar tilimizdagi obrazli vositalarni tizimlashtirishda beqiyos ahamiyat kasb etdi.

O'zbek xalq ertaklari frazeologiyasini o'rganishda 80-90-yillarda boshlangan an'analar mustaqillik davrida chuqurlashtirildi. Tadqiqotchilar ertaklardagi "bir bor ekan, bir yo'q ekan", "yalmog'iz kampir", "pari paykar", "uchar ot" kabi qoliplashgan (klishe) birliklarni semantik tahlil qildilar.

- O'lim ma'nosini ifodalovchi frazemalar qatori xalq tilida juda boy: "jon bermoq", "tuproqqa topshirmoq", "tuz-nasibasi (non-nasibasi) uzilmoq", "vaqti-kuni bitmoq", "jonini jabborga topshirmoq", "juvonmarg bo'lmoq" kabi ko'plab variantlari mavjud bo'lib, bu iboralarning har biri o'ziga xos uslubiy bo'yoqqa ega va kontekstda voqelikni emotsional kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

- Olimlar frazeologizmlarni tarkibiy qismlariga ajratib o'rganishda yangi metodlarni joriy etdilar. Q.Hakimov o'z tadqiqotida sodda gap qolipli frazemalarni tahlil qilib, ular nutqda gap sifatida qatnashishini isbotladi.

"Boshi ko'kka yetdi", "yuragi orqasiga tortib ketdi", "og'zi ochilib qoldi". Bu iboralarda sintaktik munosabat saqlangan bo'lsa-da, semantik jihatdan ular butun bir holatni ifodalovchi til birligiga aylangan.

- Sh.Almatovanning tadqiqotlarida "ko'ngli joyiga tushdi", "ko'z olaytirmoq", "oyog'ini tirab turib olmoq" kabi birliklar semantik guruhlariga ajratildi. Bunda "ko'z", "oyog'", "jon" kabi somatik komponentlarning frazemalarni hosil qilishdagi roli alohida qayd etilgan.

- Mustaqillik yillarida frazeologiyada antropotsentrik yondashuv kengaydi. Z.Saidovanning ingliz va o'zbek tillarida inson ruhiy holatini ifodalovchi frazemalarni qiyosiy o'rganishi bunga yaqqol misoldir.

- "Ko'ngli og'ridi" iborasi so'z birikmasi shaklida "ko'nglini og'ritmoq" shakliga o'tishi mumkin. Bu yerda grammatik o'zgarish – ortirma nisbat yasovchisi tufayli ot komponentining kelishik shakli o'zgarishi (bosh kelishikdan tushum kelishigiga) kuzatiladi. Bu lingvistik mexanizm frazemalarning jonli nutq bilan bog'liqligini ya'ni lingvopragmatik xususiyatini ko'rsatadi.

Ma'lumki, frazeologik birliklar funksional jihatdan so'zga yaqin. Ushbu jihatini hisobga olib, ayrim tilshunos olimlar ularni leksik so'z birikmalari yoki leksik birliklar deb hisoblaydilar hamda sintaksis yoki yasaliq sohalarining o'rganish obyekti doirasiga kiritadilar.

Turkiyshunoslikda bugungi kunda ham frazeologiya doirasini tor va keng ma'noda tushunish davom etmoqda. Keng ma'noda frazeologik birliklarga barcha turg'un birikmalar (maqollar, matallar, idiomatik birliklar, ularning noidiomatik turg'un frazeologik guruhlari va juft so'zlar) kiradi. Frazeologik birliklarning birlashtiruvchi umumiy xususiyati bu – ularning turg'unlik va tilda tayyor holda mavjudligidir. Sh.Ganiyeva o'z ishida frazeologizm, maqol, matal va aforizmlarni ilmiy jadval asosida ajratib berdi.

Turg'un birikmalar		Barqarorlik	Tayyorlik	Semantik transpozitsiya	Informativtugallik	Muallifga egalik	Jumboqlilik
Frazeologizm		+	+	+	+	-	-
Paremalar	Maqollar	+	+	-	+	-	-
	Matallar	+	+	-	-	-	-
	Aforizmlar	+	+	-	+	+	-

	Topishmoqlar	+	+	+	+	-	+
--	--------------	---	---	---	---	---	---

"Frazeologizmlar turg'un birikmalar tarkibida 'barqarorlik', 'tayyorlik', 'semantik transpozitivlik' va 'informativ tugallik' belgilari bilan alohida ajralib turadi". Bu tasnif frazeologik birliklarni maqollardan farqlashda muhim nazariy tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Masalan, "it kunini boshiga solgan" iborasi – frazeologizm, "yaxshilik qilsang – qaytadi, yomonlik qilsang – qaytadi" esa – maqol (parema).

Mustaqillik davrida publitsistik uslubdagi okkazional frazemalar masalasi ham ko'tarildi. A.Abduaidov gazeta tilida ishlatilgan "yerning jilovini mahkamroq ushlamoq", "ko'rgiliklar botqog'iga botgan" kabi vaqtinchalik iboralarni to'plash va ularni lug'atlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu frazeologiyaning statik emas, balki doimiy harakatdagi jarayon ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, "qilmoq" fe'li qatnashgan minglab barqaror birliklarning tahlili (G.Isaqova) tilimizdagi "yordamchi fe'lli frazemalar" qatlamini aniqlashtirishga imkon berdi.

XULOSA

Mustaqillikdan so'ng milliy tilshunoslikda frazemalarning komponent tahlili, birikuvchanlik xususiyatlari hamda boshqa tillar frazemalari bilan qiyosiy o'rganish masalalariga e'tibor kuchaydi. Ushbu davrda o'zbek frazeologiyasining tadqiqida quyidagi asosiy yo'nalishlar ancha rivojlandi: 1) frazeologik birliklarning struktural tiplari masalasi; 2) frazeologik birliklarning shakllanishi borasidagi qarashlar; 3) frazeologizmlarning ifoda-tasvir vositalari doirasidagi o'rnini aniqlash.

Akademik Azim Hojiyev frazeologizmning "obrazlilik va ko'chma ma'nolilik" integral belgilarini turg'un birikmalardan farqlovchi differensial belgilari sifatida e'tirof etgan.

O'zbek tilda barqarorlashgan frazeologik birliklarning o'zgarishi va ularni modernlashtirish hamda yangi tushunchalarni ifodalovchi frazeologik birliklar shakllanishining vosita va usullarini atroflicha tavsif va tahlil etish bugungi kunda ham milliy tilshunosligimizning dolzarb muammolaridan biridir.

Mustaqillik yillarida o'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasi nazariy jihatdan boyidi va yangi metodologiyalar bilan qurollandi. Tadqiqotlarning struktural, funksional va lingvokulturologik yo'nalishlarga bo'linishi frazeologik boyligimizni chuqur anglashga xizmat qiladi. Bundan kelib chiqib kelgusida okkazional frazemalar bazasini yaratish, turkiy tillararo (qiyosiy-tipologik) frazeologik lug'atlarni ko'paytirish va frazeologizmlarning kognitiv (idrokka oid) xususiyatlarini zamonaviy kompyuter lingvistikasi metodlari bilan o'rganish tilshunosligimizda katta o'zgarishlarga va yangi sohalar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Rahmatullayev Sh. "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" (1992).
2. Mamatov A.E. "O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari" (2000).
3. Yo'ldoshev B. "O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi taraqqiyoti" (2007).
4. Hakimov Q.M. "O'zbek tilidagi so'z birikmalarining sintaktik qoliplari" (1994).
5. Ganiyeva Sh.A. "O'zbek frazeologizmlari strukturasi" (2017).
6. Jabborova A.J. "Antroposentrik frazeologik birliklarning lingvopragmatik tadqiqi" (2022).
7. Saidova Z.X. "Ingliz va o'zbek tillarida inson ruhiy holatini ifodalovchi frazeologizmlar" (2023).

8. Jumayeva Z.Sh. “Frazeologik birliklarning semantik va lingvokulturologik tadqiqi” (2021). *(Ro‘yxatni sizdagi barcha 39 ta manbani to‘liq kiritish orqali yakunlashingiz mumkin.)*